УДК 316.6:159.923.5 ***І. І. Іванків***

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ МЕХАНІЗМИ ФОРМУВАННЯ ІДЕНТИЧНОСТІ ПІДЛІТКА

У статті робиться спроба теоретичного аналізу проблеми визначення соціально-психологічних механізмів формування ідентичності підлітка. Аналізуються різні підходи до проблеми виділення механізмів формування ідентичності та виділення серед них основних при формуванні підлітка. Соціально-психологічні механізми формування ідентичності розглядаються через призму сучасних теорій соціалізації. Розгляд проблеми у контексті психологічної герменевтики.

Ключові слова: *соціалізація, ідентифікації, рефлексія, ціннісне самовизначення, інтерпретація, наратив.*

Постановка проблеми. Проблема ідентичності людини є ядром соціально-психологічної проблематики. До теперішнього часу у світовій психології накопичений багатий методологічний і текстологічний матеріал, у якому розглянуті теоретичні підходи, які скоріш за все взаємодоповнюють один одного, виділяючи як об'єкт дослідження різні сторони феномена ідентичності. Саме в цей час все більшої популярності набирають дослідження ідентичності у віртуальному світі, які розглядають їхні механізми та фактори через призму теорій соціалізації. Але залишається мало дослідженим питання як саме дитина досягає почуття тотожності, іншим словами, які механізми сприяють цьому, а які можливо утрудняють цей процес. **Метою статті** є виявлення основних соціально-психологічних механізмів формування ідентичності загалом, а також притаманні підлітку зокрема. Проаналізувати основні підходи до даної проблеми.

Аналіз останніх досліджень. Дослідження проблеми ідентичності у психології ведуться давно, так основними дослідниками цього явища є Р. Гартман, Е. Еріксон, Дж. Марсія, які у своїх напрацювання склали фундаментальні знання, щодо проблеми і саме зараз активно досліджуються сучасниками. Так, особливо популярності набирає дослідження механізмів формування ідентичності, серед сучасних дослідників можна виділити Заграй Л. Д., Лучинкіна А. І., Авдулова Т. П., Дж. Тернер, Н. Чепелєва, О. Зарецька та інші. До числа зарубіжних сучасних дослідників можна віднести Гротерванта Г., який вперше описав процес формування ідентичності,

вказуючи на різні процес взаємодії та домінанти розвитку її. Формування ідентичності розглядав як процес пошуку інформації на поставлену поведінкову проблему, при цьому важливими механізмами вважав середовище у яких особа перебуває (школа, сім'я, друзі) [Grotevant, 1987, p. 203]. Спеціальний випуск журналу про підлітків «Identity Development in Context» Фінні Дж., Гуссенс Л. [Phinney & Goossens, 1996, p. 401-403], дає хороший вибір теоретичних концептуальних та емпіричних досліджень, так прикладом цієї тенденції є напрацювання Адамс Г., Маршал С., Босман Х. та багато інших.

Виклад основного матеріалу. Під соціально-психологічними механізмами розуміють різноманітні психологічні впливи або засоби, за допомогою яких здійснюється соціально-психологічне відображення реалій соціального життя, а отже перехід зовнішніх впливів соціального оточення у внутрішні регулятори поведінки. І саме вони ілюструють як саме формується ідентичність підлітка. Розглядаючи ідентичність підлітка через процес соціалізації, важливо розкрити саме її механізми формування.

У теоріях соціалізації виділяють ряд механізмів які формують особистість, її самосвідомість, я-образ, а відтак і її ідентичність. До їх числа входять: наслідування, переконання, зараження, соціальна фасилітація, конформізм тощо. Так, Тодорів Л.Д. у своїх працях зазначає механізми засвоювання соціокультурного досвіду, які також впливають на формування ідентичності, а саме: наслідуваня, імітування, навіювання, ідентифікацію, траслювання, соціальну категоризацію, стереотипізацією [Тодорів, 2010, с. 52]. Натомість, сучасна дослідниця інтернет-соціалізації Лучинкіна А. І. виділяє такі механізми соціалізації: ідентифікацію, копіювання, навіювання, фасилітацію, конформність, включеність, самовираження [Лучинкіна, 2011, с. 419].

Таким чином, зазначені вище механізми відображають множиність поглядів на соціально-психологічні механізми формування особистості, а саме її я-образу, ідентичності, самосвідомості. Тим паче, усі класифікації соціально-психологічних механізмів між собою подібні, оскільки за основу беруть механізми соціалізації, і саме в них виділяють похідні. Від так, основними механізмами формування ідентичності є ідентифікацію, цінісне самовизначення, самоусвідомлення та рефлексію.

Поняття «ідентифікація» було введене З.Фрейдом для пояснення походження хворобливих фантазій меланхоліків, для позначення специфічних відносин, які виникають у дитини з батьками тієї ж статі і не можуть бути пояснені почуттям любові. Внаслідок ототожнення себе з іншою людиною з'являється наслідування поведінки, прийняття її норм та цінностей.

Ідентифікація – спосіб усвідомлення приналежності до тієї чи іншої спільності. Через ідентифікацію діти приймають поведінку батьків, родичів, друзів, сусідів та інші, їхні цінності, норми, зразки поведінки як свої власні [Фрейд, 1999, с. 32].

У сучасному західному суспільстві ідентичність суб'єкта визначається самоідентифікаціями в сфері сущого, соціального, відбиває психосоціальну тотожність людини. Це як ототожнення з людиною, з якою-небудь соціальною спільністю, соціальною роллю, групою, тобто вміння, не виходячи із власних границь, дати собі можливість пережити почуття реальності іншої людини, так і зі своїми потребами й цінностями, тобто «безумовної дружності до самого себе». Дж. Тернер розвивав ідею біполярного континуума, увівши поняття самокатегоризації – когнітивного групування себе з деяким класом ідентичних об'єктів. Відповідно до теорії самокатегоризації, процес становлення соціальної ідентичності містить у собі три послідовних когнітивних процеси: 1) індивід самовизначається як член деякої соціальної категорії; 2) присвоєння собі загальних групових характеристик і засвоєння норм і стереотипів поводження груп членства; 3) приписування собі засвоєних групових норм і стереотипів, використання їх як регулятори свого поводження [Собкина,1998, с. 276].

Пошук ідентичності проявляє себе в міжособистісних відносинах, а особливо в час підліткової закоханості. Період закоханості, що спочатку не має сексуального підґрунтя, на думку Е. Еріксона, – це «спроба домогтися чіткого визначення власної ідентичності, проектуючи розпливчастий образ власного его на іншого й спостерігаючи його вже відображеним і поступово проясняється». Опору в побудові ідентичності підліток черпає в ідеологічних ритуалізаціях, коли суспільством у конкретно-культурних моделях роблять спроби задіяти молоде покоління в ідеологію патріотизму, правосуддя, нормативності тощо. Ритуалізації цього періоду принципово відрізняються від ритуалізацій дитинства, тому що, згідно Е. Еріксону, відбувається ідеологічне осмислення послідовності розвитку ритуалів. Разом з тим підлітки вільно імпровізують, створюючи власні, часто субкультурні ритуали, що забезпечують комфортні умови пошуку Я і включення в групу однолітків [Авдулова, 2009, с. 44].

Становлення ідентичності полягає в процесі складного вибору між легко набутим Я – запозиченим, скопійованим, вимушено набутим і Я, яке отримують власним зусиллям і прагненнями, в результаті пристосування внутрішнього до зовнішнього світу, в результаті вибору. Ідентичність відбиває

самобутність і дійсність людини, вона значима у своїй цілісності, а не репрезентує інші феномени [Шнейдер, 2007, с. 88].

Отже, механізм ідентифікації являє собою спосіб засвоєння соціально-психологічної реальності, через уподібнення себе із значущими іншими, через прийняття батьківських, суспільних моделей поведінки. Такі механізми як самооб'єктивізація, самокатегоризація та ритуалізація є різновидом ідентифікації. Тобто, підліток за допомого механізму ідентифікації засвоює уже готові ролі, цінності, зразки поведінки тощо.

Механізм ціннісного самовизначення стосується проблеми самовизначення, а саме його ціннісного аспекту. Прагнення до самовизначення, реалізації своїх можливостей, інтенцій є завжди актуальним для людини. Поняття самовизначення – одне з центральних у психології особистості. Проблема ціннісного самовизначення особистості є предметом дослідження гуманітарної, насамперед екзистенційної психології, де вона трактується з виразно суб'єктних позицій. Самовизначаючись щодо об'єктивно і суб'єктивно значущих аспектів дійсності, особистість реалізує свою життєву перспективу, свободу вибору і творчість в середовищі соціокультурних і діяльнісних обмежень, норм, стандартів і стереотипів. Вивчення ціннісного аспекту самовизначення тісно пов'язане з дослідженням природи і сутності цінностей як регуляторів людської поведінки, уявлень особистості про майбутнє, формування сенсу життя, становлення суб'єктного потенціалу людини. Ціннісне самовизначення безпосередньо пов'язане з вибором, адже здійснюючи його, особистість повинна вибрати певні цінності.

Головним завданням, що постає перед індивідом у ранній юності, за Е. Еріксоном, є формування почуття ідентичності на противагу рольової невизначеності особистісного «Я». Ідентифікація передбачає прийняття певних соціокультурних цінностей, ототожнення з ними. Доповненням до ідентифікації є індивідуалізація, яка передбачає критичне осмислення соціальних цінностей та побудову на цій основі власної системи ціннісних орієнтацій, що, зрозуміло, і є проявом ціннісного самовизначення особистості.

У пошуках особистої ідентичності людина вирішує, які дії є для неї важливими, і виробляє певні норми для оцінки своєї поведінки й поведінки інших людей. Цей процес пов'язаний також з усвідомленням власної цінності й компетентності. Молодій людині важливо уникнути головної небезпеки - розмивання почуття свого «Я», унаслідок розгубленості, сумнівів у можливості направити своє життя у визначене русло. Пріоритетними сферами ціннісного самовизначення особистості, в тому числі і підлітка є рольове, соціальне,

моральне, життєве (екзистенційне) і професійне самовизначення, що репрезентують основні сфери життєздійснення особистості. Основними компонентами ціннісного самовизначення є: «Я»-концепція, мотивація, цінності, життєва позиція [Лялюк, 2009, с. 195].

Так, ціннісне самовизначення виступає важливим механізмом формування ідентичності підлітка, а конкретніше переосмислення тих цінностей які він отримав в ході ідентифікації із значущим іншими, оскільки підлітковий етап є активним етапом формування власної індивідуальності та етапом отримання власного «Я» в дорослому світі.

Рефлексія – один з основних психологічних механізмів, що забезпечує функціонування внутрішнього плану предметної діяльності (мислення, пам'ять, сприймання, прогноз, контроль тощо), система, що саморегулюється і охоплює такі моменти діяльності, як зіставлення її умов і цілей, виявлення наявних у ситуації та досвіді суб'єкта засобів перетворення об'єкта праці, визначення їх достатності (або недостатності) для досягнення мети, вироблення поетапної стратегії і тактики, врахування та обробку зворотної інформації [Савчин, 2002, с. 138].

Під рефлексивною діяльністю розуміють умову саморозвитку, показник особистісних і професійних цінностей та смислів, що відображають індивідуальний досвід вивчення змісту професійної сфери і систему способів самоаналізу, самопрогнозування, самоконтролю, самооцінки та свободи вибору засобів досягнення результатів [Бережнова, 2008, с. 78]. До сфер існування рефлексії вчені відносять мислення, діяльність, комунікацію і кооперацію, самосвідомість. М. Савчин, М. Студент виділяють типи рефлексивних механізмів, до яких відносять контрольно-оцінний та конструктивно-креативний [Савчин, 2002 с. 141]. Інші дослідники виокремлюють механізми рефлексивної діяльності. Зокрема, В. Метаєва до основних механізмів рефлексивної діяльності відносить механізм пізнання і механізм розвитку [Матаева, 2006, с. 210], Г. Дегтяр – фіксацію, проблематизацію, самовизначення, самооцінку, мотивацію [Дегтяр, 2005, с. 45], Л. Ведернікова, І. Бессонова – самопіз- нання, самовизначення, самооцінення, самоаналіз, самопрограмування [Вередников, 2007, с. 40].

Варто також розглянути деякі зазначені рефлексивні механізми детальніше, оскільки вони мають місце в повсякденому житті підлітка, а саме:

- самопізнання — вивчення своєї внутрішньої сутності в процесі суспільної діяльності, пізнання самого себе [Дьяченко, 2001, с. 336]. Прикладом самопізнання є пошуки себе у підлітків, які можна простежити у їхній

поведінці, коли вони досліджують власне тіло, експериментують із стилями і способами поведінка ми, а також у власному зовнішньому вигляді, через виконання якоїсь діяльності, примірки різних ролей тощо.

- самоактуалізація — прагнення людини до найповнішого виявлення і розвитку своїх можливостей [Степанов, 2006, с. 311], виявляється у прагненні підлітка показати власні здібності або ж удосконалити відповідно до намічених цілей. Так, підліток налаштований на розвиток своїх фізичних сил, до прикладу нарощування мускул, все більше спрямовує свої сили на тренування.
- самоспостереження — сприйняття свого внутрішнього світу, змісту своїх психічних процесів, переживань, виявлення особистісних рис, простеження за їхніми змінами [Дьяченко, 2001, с. 360].
- самооцінення — вияв оцінного ставлення людини до себе [Гончаренко, 1997, с. 207], розвиває у підлітка критичне мислення себе та інших у мінливому суспільстві.

Отож, рефлексивні механізми багатьма вченими визначаються провідними, оскільки описують процес усвідомлення власного Я, а також його створення. Саме вони ілюструють процес формування особистості та ідентичності підлітка в найбільш явному вигляді. Наведені механізми немовби описують ідентичність, виступаючи структурними компонентами даного феномену, які в поєднанні формують у підлітка певну узгодженість із власним «Я» та світом інших.

У сучасній психологічній герменевтиці розвиток особистості і формування її ідентичності розглядають у тісному зв'язку з розумінням та інтерпретацією індивідом соціокультурного та особистого досвіду, зокрема з використанням специфічних наративних засобів осмислення світу [Зарецька, 2005, с. 120]. Роль тексту в становленні ідентичності добре проглядається на прикладі рефлексивних життєписів. Рефлексивний життєопис («Як я став тим, хто я є») дозволяє розглянути генезис і розвиток соціальної ідентичності, тому що ретроспективна рефлексія соціальної траєкторії фіксує співвідношення відчуження від групи й ідентичності з нею, соціалізації й індивідуалізації, інтеріоризації й екстеріоризації тощо [Качанов, 1996, с. 63]. Для рефлексивних життєописів характерний особливий спосіб мовних практик – вони є саморепрезентаціями, завдяки яким одержують визнання незамінності эго-ідентичності, що проявляє себе в свідомому житті [Хабермас, 1989, с. 36]. У рефлексивному життєописі (наративі) оповідач презентує й пояснює, виправдує себе, намагаючись обґрунтувати свою ідентичність, що розуміється як зміст того, що є оповідач і чим він хоче бути.

Герменевтичне ж трактування ідентичності по-новому розкриває сутність цього феномена. Воно є певним текстом, що, услід за Н. Чепелєвою, ми розуміємо як «перетворену форму спілкування, діалогу між суб'єктами комунікації» [Чепелева, 2009, с. 38]. Адамс Д. представляє погляд на ідентичність як конструкцію, процес бесіди та зв'язує ідентичності із процесом мовлення, із взаємодією, включаючи її дискурс через різні засоби масової інформації [McAdams, 1995, p. 95]. Текстовою моделлю ідентичності стає особистий наратив, розказана суб'єктом історія життя.

Основними психологічними механізмами інтерпретації, як зазначає Н.В. Чепелєва, є семіотизація та наративізація. У процесі семіотизації відбувається означування реальності шляхом накладання на неї тих чи інших когнітивних структур, структурування та концептуалізація її. Семіотизація відбувається на двох рівнях – рівні пасивного відображення реальності шляхом накладання на неї уже відомих когнітивних структур. Другий рівень передбачає конструювання реальності шляхом перетворення, трансформації цієї реальності. У результаті такого процесу формуються знання, концепції, теорії, суб'єктивні уявлення тощо. Більшість таких конструкцій мають текстуальну форму, а тому реальність не тільки розуміється на структурному рівні, а й інтерпретується шляхом накладання тих чи інших когнітивних структур [Чепелева, 2009, с. 41]. У кіберпросторі транслюють готові знання, концепції, теорії, суб'єктивні уявлення у вигляді різного роду повідомлень, наративів, цитат, історій тощо.

Наративізація передбачає конструювання реальності в оповідальній формі, спрямованій на Іншого, в тому числі і на внутрішнього Іншого. При цьому будується наративний текст інтерпретації, який може діяти як на продуктивному, так і репродуктивному рівні семіотизації. При продуктивному рівні інтерпретації будується авторський наратив, у випадку ж репродуктивної інтерпретації реальність конструюється із вже відомих особистості наративів [Чепелева, 2009, с. 42]. Отже, можна припустити, що ідентичність конструюється у процесі семіотизації та наративізації готових знань, смислів, конструктів які наявні у нашому соціумі. Семіотизація та наративізація є як основним механізмам формування ідентичності, враховуючи при цьому досеміотичні та донаративні механізми.

Крім зазначених семіотизації та наративізації, конструювання досвіду може здійснюватися і за допомогою досеміотичного, донаративного механізмів. Досеміотичний механізм розкриває Н. В. Бардіна, яка зазначає, що мовне конструювання реальності може здійснюватися на безпосередньому сприйнятті

дійсності, на вторинній мовній реальності та ритуалах соціального контактування [Бардина, 1997, с. 55]. Н.В. Чепелєва вважає, що конструювання досвіду на вторинній мовній реальності (концептне конструювання) відповідає семіотичному механізмові, на ритуалах контактування (комунікативне конструювання) відповідно, – механізму наративізації, а на безпосередньому сприйнятті дійсності (перцептивне конструювання) – досеміотичному механізму [Чепелева, 2009, с. 64]. Усі ці механізми можуть діяти спільно, створюючи неповторну картину суб'єктивного досвіду, а у нашому випадку картину ідентичності.

Висновки. Таким чином, сучасні дослідники ідентичності виділяють різні механізми, тим самим вказуючи на динамічність, а не статичність описаного явища у життєдіяльності особистості. Також, серед зарубіжних та вітчизняних дослідників немає чітко окреслених механізмів, виділяючи при цьому різні соціально-психологічні механізми формування ідентичності. Саме тому, на нашу думку, основними соціально-психологічними механізмами формування ідентичності можна виділити: ідентифікацію, ціннісне самовизначення та рефлексію. Описані механізми відображають сам феномен ідентичності підлітка. При цьому, основними репрезентаціями ідентичності підлітка можна визначити цінності, мову, інтерпретації, способи подачі себе тощо.

Д ж е р е л а:

Авдулова Т. П. Социализация ребенка в ролевой игре // Психология обучения. – № 8. – 2009.

Бардина Н. В. Языковая гармонизация сознания. – Одесса, 1997.

Бережнова О. В. Рефлексивная деятельность как педагогическое условие саморазвития студентов вуза: Монография. – Ростов на Дону : Изд-во ПИ ЮФУ, 2008.

Ведерникова Л. В. Управление профессиональной рефлексией педагога: учеб. пособие / Ведерникова Л. В., Бессонова И. Г. – Ишим : Изд-во ИГПИ им. П.П. Ершова, 2007.

Гончаренко С. У. Український педагогічний словник. – Київ : Либідь, 1997.

Дегтяр Г. О. Формування рефлексивної культури студентів педагогічних університетів: Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04. – Харків, 2005.

Дьяченко М. И. Психологический словарь-справочник / Дьяченко М. И., Кандыбович Л. А. – Москва : АСТ; Минск : Харвест, 2001.

Зарецька О. О. Особливосты сприйняття суб'єктом ситуації: підхід з позицій психологічної герменевтики // Наукові записки Інституту психології імені Г.С.Костюка / за ред. С.Д. Максименка. – Київ : Главник, 2005. – Вип. 26, в 4-х томах. Том 2.

Качанов Ю. Л. Базовая метафора рефлексивного жизнеописания интеллигентов, предпринимателей и политиков: социальная идентичность и жизненные стратегии / Качанов Ю. Л., Шматко // О психологии ученого и педагога современной России. – Москва, 1996.

Лучинкіна А. І. Механізми та інститути соціалізації особистості // Проблеми сучасної психології : збірник наукових праць Кам'янець- Подільського національного університету ім. Т. Огієнка, Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. – 2011. – Вип. 11.

Лялюк Г. М. Психолого-педагогічні особливості ціннісного самовизначення старшокласників // Проблеми загальної та педагогічної психології. Наукові записки. Зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. С.Д. Максименка. – Т. IX. – Част. 3. – Київ, 2009.

Метаева В. А. Развитие профессиональной рефлексии в последипломном образовании: методология, теория, практика. – Москва : Наука, 2006.

Савчин М. Рефлексія як механізм вдосконалення професійної діяльності / Савчин М., Студент М. // Педагогіка і психологія професійної освіти. – 2002. – № 2.

Собкина В. С. Этнос. Идентичность. Образование: Труды по социологии образования. – Москва, 1998.

Степанов О. Психологічна енциклопедія. – Київ : Академвидав, 2006.

Тодорів Л. Д. Гендерні особливості конструювання інтерпретативних схем суб'єктивного досвіду у підлітків // Психологія особистості. – 2010. – № 1.

Фрейд З. Очерки по психологии сексуальности / перевод М.В. Вульфа, Ив. Дм. Ермакова. – Харьков : Фолио, 1999.

Чепелева Н.В. Проблемы психологической герменевтики: [монография] / под ред. Н.В. Чепелевой – Київ : Изд-во Национального педагогического университета им. Н. П. Драгоманова, 2009.

Шнейдер Л. Б. Личностная, гендерная и профессиональная идентичность: теория и методы диагностики. – Москва : Изд-во МПСИ, 2007.

Хабермас Ю. Понятие индивидуальности // Вопр. философии. – 1989. – № 2.

Grotevant H. D. Toward a process model of identity formation // Journal of Adolescent Research, 2, 1987.

McAdams D. What do we know when we know a person? J. Pers. 63: 1995.

Phinney J. S., Goossens L. Introduction identity development in context // Journal of Adolescence, 19, 1996.

I. Ivankiv. Social-Psychological Mechanism of Development Adolescent Identity.

This article attempts to determine the theoretical analysis of the socio-psychological mechanisms of formation of identity teenager. Different approaches to allocation mechanisms of identity formation and allocation among them major in the formation of a teenager. The social and psychological mechanisms of identity are viewed through the prism of modern theories of socialization. Review of the problem in the context of psychological hermeneutics.

Keywords: *socialization, identification, reflection, value determination, interpretation, narrative.*

УДК 316.752-057.87-044.372:37.013 ***А. Ф. Федоренко***

ЗМІСТ ТА СТРУКТУРА ЦІННІСНО-СМИСЛОВОГО РОЗВИТКУ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

Стаття присвячена проблемі аналізу специфіки ціннісно-смислового розвитку студентської молоді. Розглянуто структуру ціннісно-смислового розвитку особистості та специфічну структуру розвитку цінностей у студентської молоді. Проаналізовано зміст ціннісно-смислового розвитку студентської молоді та встановлено, що він виступає однією із пріоритетних проблем у сучасних наукових пошуках.

Ключові слова: *цінності, смисли, ціннісні орієнтації, ціннісно-смислова сфера, ціннісно-смисловий розвиток, студентська молодь.*

Постановка проблеми дослідження. В епоху глобальних соціально-політичних та економічних змін в Україні вкрай актуальною постає проблема ціннісно-смислового розвитку. Трансформаційні процеси, що відбуваються в суспільному житті української молоді останнім часом, спонукають до дослідження її ціннісно-смислового розвитку.

Особливо актуальною проблема ціннісно-смислового розвитку стає при дослідженні студентської молоді. Молодій людині складно не лише адекватно соціалізуватися, а й віднайти своє внутрішнє покликання, правильно осягнути власні справжні цінності та смисли. Саме студентів, стрімкі зміни нашого суспільства у поєднані із віковою кризою, стимулюють до безперервного